

ΟΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΡΙΣΤΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΕΝΔΥΜΑΣΙΑΣ

Κώστας Μαντάς

Δρ Αρχαίας Ιστορίας Πανεπιστημίου Μπρίστολ

Σκοπός του παρόντος άρθρου δεν είναι η λεπτομερής περιγραφή της γυναικείας ενδύμασιας ανά τους αιώνες, αλλά η προσπάθεια ιστορικής και κοινωνιολογικής ερμηνείας, κάποιων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της, τα οποία μπορούν να θεωρηθούν ότι περιορίζουν τη γυναικεία κινητικότητα, σηματοδοτούν την «εντιμότητα» μιας γυναίκας ή υποδηλώνουν τη σεξουαλική διαθεσιμότητά της, αλλά και μιας παρέχουν πληροφορίες για την κοινωνική της θέση.

Δεν είναι τυχαίο ότι ο κεφαλόδεσμος, δηλαδή οιδήποτε χρησιμεύει για να καλύπτει το κεφάλι της γυναίκας, καθώς μόνος μοφές και με διαφορετικές ονομασίες, αποτέλεσε φαινόμενο «μακράς διάρκειας» για τον μεσογειακό χώρο και συνεχίζει να φιλοτείται ακούμη σε τοπικές κοινωνίες, όπως στην κοινωνία της Καρπάθου, τις οποίες η ιδιάσυντα γεωγραφική τους θέση κρατάει ακόμη και σήμερα σε σχετική απομόνωση. Άλλα και στην υπόλοιπη Ευρώπη συναντάμε ανάλογα παραδείγματα εθνικής χρήσης του κεφαλόδεσμου, όπως για παραδειγμα, στην καθολική Ιρλανδία, όπου οι γυναικες καλύπτουν τα κεφάλια τους με μαντίλα, όταν πηγαίνουν σε θρησκευτικό προσκύνημα, ενώ δεν χρειάζεται περαπέτερα αναφορά στο γεγονός ότι στις περισσότερες σύγχρονες μουσουλμανικές κοινωνίες η παράστωση και οι νομικοί κώδικες επιβάλλουν την καλύψη όχι μόνο του κεφαλιού αλλά και του προσώπου και του σώματος των γυναικών.

Θα ήταν όμως τεράστιο σφάλμα να θεωρήσουμε τον ισλαμισμό πρωταρχικά υπεύθυνο για τον συγκεκριμένο, αυτορρυθμό καδίκιας ενδύμασιας, για τον απλούστατο λόγο ότι η αρχαιότερη νομική διάταξη που σώζεται σε εντυγχανόμενη πινακίδα και ρυθμίζει την υποχρεωτική καλύψη της κεφαλής των έντιμων γυναικών χρονολογείται στη

μέση ασσυριακή περίοδο και προέρχεται φυσικά από την αρχαία Ασσυρία¹. Ανάλογες πληροφορίες παραδίδονται από την Παλαιά Διαθήκη:

Διά τούτῳ αναγινώσκουμε εις την θείαν Γραφήν ότι καὶ αἱ παλαιὲ γυναικὲς ὅχι μόνον εἰχον σκεπασμένη τὴν κεφαλήν, ὅταν ἔβγαιναν ἐξω τοῦ οἴκου των, αλλὰ εἰχον σκεπασμένο καὶ τὸ πρόσωπο. Καὶ οἱ θάμαρ η νύμφη του Πατριάρχου ιούδα, με σκεπασμένον πρόσωπον εφάντι εις τὸν ιούδαν, κατεκαλύμματο γαρ φησὶ τὸ πρόσωπον αυτῆς (Ιέν. 38.15). Ομοίως καὶ η Σωσάννα: Οι δε παράνοιοι εκέλευσαν αποκαλυψθῆναι αυτού, την γαρ κατακεκαλύμμενή, όπως εμπληθώσι του κάλλους αυτής (Ζωσαν. 32).

Παραπτούμε, λοιπόν, ότι το έθιμο της κάλυψης της κεφαλής των γυναικών υπήρχε στους Ασσύριους καὶ στους αρχαίους Εβραίους, δύο κατ' εξοχήν πατριαρχικούς λαούς, όπως παραπτεῖ η G. Lerner.

O M. Van de Mieroop, στο βιβλίο του *Cuneiform texts and the writing of history*, αντικρούει τις απόψεις της Lerner και υποστηρίζει ότι δεν υπάρχουν άλλα επιγραφικά και αρχαιολογικά δεδομένα που να παρουσιάζουν τις Ασσύριες να καλύπτονται με πέπλα, όμως οι λεπτομερείς διατάξεις της επιγραφής, που θα σχολιαστούν

1. Πεπλοφόρος χορεύτρια, τέλη 3ου αι. π.Χ. Από την Αλεξανδρεία. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο.

2. Γυναίκες της Καρπάσου.

στη συνέχεια του άρθρου, δεν αφήνουν αμφιβολίες για την αυτηρότητα του ενδυματολογικού κώδικα των γυναικών της Ασσορίας στη συγκριμένη ιστορική περίοδο. Εξάλλου, είναι φανερή η προσπάθεια του ολλανδού ιστορικού να εξωραΐσει την ασσοριακή ιστορία.

Φυσικά και στον ελληνικό χώρο υπάρχουν αναφορές σε διάφορα είδη κεφαλόδεσμου, ήδη από την ομηρική εποχή. Η Α. Πανωφοροπούλου³ αναφέρει τα εξής: α) αμύτης: διάδομη μεταλλικό ή επιτρωμένο με μέταλλο συγκρατούσε την κόμη πάνω από το μέτωπο, β) κεκρύφαλος: σκούφια που σκέπαζε το πάσω μέρος της κεφαλής και συγκρατόταν με ταινία, την αναδέσμη, γ) κορήδημον: λινό ύφασμα με το οποίο καλύπταν οι γυναίκες το κεφάλι, απλωνόταν στους ώμους και τα νύτα και κρατίσταν με τα χέρια μπροστά. Αναφορά στην κρηδεμόνη γίνεται στην Οδύσσεια, όπου η Ήηγελόπη, όταν κατεβαίνει από τους θαλάμους της συνοδευόμενη από δύο βάγιες της, εμφανίζεται ενωπίον των μνηστήρων καλυμμένη με τον συγκριμένο τύπο κεφαλόδεσμου⁴.

Ακόμη και οι θεές παρουσιάζονται από τον Όμηρο και τους άλλους παπιτές καλυμμένες με πέπλους: Η Ήών ονομάζεται κροκόπεπλος, η Νύχτα μελανόπεπλος, η Δημήτρα, όταν αναζητεί την Περσεφόνη, εικονίζεται με μακριά καλύπτρα⁵.

Στην αρχαϊκή εποχή η λυρική ποίηση καθρεφτίζει τις ευαισθήσεις πλευρές των γυναικείων ψυχισμού καθώς και την τάση της αριστοκρατίας των νησιών του Βορείου Αιγαίου να ιωσείται την πολιτελεία της γενοντικής Ανατολής και ιδίως της Λιδίας. Οι αριστοκράτισσες δεν κρύψουν την επιθυμία τους να αποκτήσουν τα τελευταία στολίδια της λυρικής μόδας, τις μπράνες, Σ' ένα ποίημά της, η ζαπφώ συμβουλεύει την κόρη της, Κλείδα, να

προτυπίζει για τα ολόδανθα μαλλιά της άνθη κι όχι την επιπήδευμένη λυδική μιτράνα. Ανάλογες αναφορές υπάρχουν και στα ποιήματα ανδρών λυρικών ποιητών, όπως ο Πίνδαρος και ο Αλκιάν.

Αλλά και οι Σπαρτιάτισσες, που σύμφωνα με τον Αριστοτέλη⁶ ήταν συνηθισμένες (πριν από τον 7ο αι. π.Χ.) να ζουν στην πολιτεία, αγαπούσαν τα στολίδια της κεφαλής, αν πιστέψουμε τον Ευριπίδη, ο οποίος στην Ανδρομάχη βάζει τα παρακάτω λόγια στο σόμα της ελαφρόμωλας Ερμόνιση:

Ἐρχομαι εδῶ φορώντας στο κεφάλι στολίδια πλούσια από χρυσάφι και με τα ρούχα τούτα στολισμένη που ζώνουν το σώμα μου με πέπλους πλούσια κεντημένους⁸.

Όπως φαίνεται, το κάλυμμα της κεφαλής για τις γυναικείς της ανώτερης τάξης ήταν ένας τρόπος για να επιδείξουν τον πλούτο της οικογένειάς τους και την κοινωνική τους θέση αλλά και αφορμή για την ικανοποίηση της φιλαρέσκειας τους. Βέβαια, οι μαρτυρίες από την κλασική και την ελληνιστική εποχή παρουσιάσουν λιγότερο ελκυστικούς τρόπους κάλυψης της κεφαλής των γυναικών. Σύμφωνα με τις Κ.Μ. Κόλυποβα και Ε.Λ. Ολερέπτοκαϊ, οι Αθηναίες, σταν έβγαιναν στο δρόμο, καλύπτονταν επιδείξια με ένα ύφασμα πλάτους 1,5 μ. και μήκους 3-4 μ., αφήνοντάς το να πέφτει σε πτυχές, ενώ σταν έβγαιναν έξω από την πόλη καλύπταν το κεφάλι τους με στρογγυλά καλύμματα με μιτερή κορυφή⁹.

Ο Δικαιαρχος της Μεσοτήνης στο τέλος του 4ου αιώνα π.Χ. περιγράφει ως εξής την ενδυμασία των γυναικών της Θήβας:

Τὸ τῶν ἱματίων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς κάλυμμα τοι- ούτον ἔστιν, [ώστε] ὥσπερ προσωπίδιν δοκεῖν πάν το δρόπωνταν κατεύθηβα. Ο γάρ οφθαλ- μοι διαφαίνονται μόνον, τὰ δὲ λοιπά μέρη τοῦ προσώπου πάντα κατέχεται τοῖς ἱματίοις¹⁰.

Σχεδόν πανομοιότυπη ήταν και η κάλυψη των γυναικών στο Βυζάντιο, όπως παρατηρεί η Κ. Νικολάου¹¹.

Οσον αρέσαται τη ρωμαϊκή περίοδο και την ύστερη αρχαιότητα, οι πληροφορίες που μας δί- νουν ο Πλούταρχος και ο Πατέρες της Εκκλή- σιας συγκλίνουν: οι γυναικες, οι άνθρωποι να θεωρούνται έντιμες, έπρεπε να είναι καλυμμένες από την κορυφή ως τα νύχια¹². Ο Κλήμης ο Αλε- ξανδρεύς (3ος αι. μ.Χ.), αναφέρει ότι

ἀγάπτων ἀνυπόκριτον κεκτημένος, ἀνονύς τά σώματα, ἀγνοὺς τάς καρδίας, ἐπιτέσσιος προ- σεύχεσθαι στη Θεῷ. Πλείον τούτῳ ἔχετο ἡ γυνῆ. Κεκαλύφω τά πάντα πλὴν εἰ μή οίκοι τούχοι¹³.

Συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι η γυναίκα δεν πρέπει να γυμνώνεται ποτέ το πρόσωπό της και παρουσιάζει ως παράδειγμα τη γυναίκα του Αι- νεία, την Κρέουσα, η οποία ακόμη και μέσα στο χαλαμό της ἀλώστη τηροίας, όταν την κοινή λογική πτυχήρευε ότι θα ἔπρεπε να χαλαρώνει τα ρούχα της για να τρέξει ευκολότερα, παρέ- μενε καλυμμένη.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, στη ρωμαϊκή πε- ρίοδο οι γυναικες εξακολουθούσαν να καλύ-

πτουν όχι μόνο το κεφάλι αλλά και το σώμα τους: σε επιπλέον στήλες από τη Μισία και την Παμφυλία (Μ. Ασία), που χρονικά καλύπτουν την περίοδο από τον 3ο αιώνα π.Χ. ως τον 3ο αιώνα μ.Χ., οι γυναίκες των οποίων τα σόνισμα αναγράφονται σε αυτές και που ανήκαν στον ντόπιο, μη ελληνικό πληθυσμό απεικονίζονται καλυμμένες με «ανατολίζον βέλο», «όμοιο με εκείνο που φορούν οι κυρίες της Τεχεράνης»¹⁴. Οι Cl. Briske και E. Gibson καταλήγουν σε ανάλογα συμπεράσματα σχολιάζοντας τις απεικονίσεις γυναικών σε επιπλέον πλάκα της Παμφυλίας, καθώς και σε άλλες που βρέθηκαν κοντά στο Γενίς, αλλά και εκείνων της ομάδας αρ. 11 του Ramsay¹⁵.

Τέλος, υπάρχει αναφορά του Διώνος Χρυσοστόμου (περ. 40/50 μ.Χ. - μετά το 110 μ.Χ.), εξέχοντος μέλους του κινήματος της Β' Σοφιστικής, σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες κυκλοφορούσαν στους δρόμους της Ταρσού καλυμμένες από το κεφάλι ώς τα πόδια. Ο ιστορικός C.P. Jones υποστηρίζει στην αυτός ο αυστηρός ενδυματολογικός κώδικας οφειλόταν στην επίδραση ενός «υπεραυτηρητικού ελληνισμού»¹⁶. Ο Jones αναφέρει το σχολιασμό του L. Robert πάνω στο συγκεκριμένο απόστασμα, που στρέγκτε στη μέλετη του καλυμμάτος της κεφαλής και του σώματος στα αγαλματίδια της Τανάγρας¹⁷.

ρίτεχνες κομμάσεις¹⁸. Οι γυναίκες των τοπικών ήταν των πόλεων της ρωμαϊκής Μ. Ασίας, σταν απεικονίζονται σε αγάλματα, συνήθως αναπαριστώνται στον τύπο της «Μεγάλης Ήρακλειώτισσας»²⁰.

Οι Βυζαντινοί, γνωστοί για τα συντηρητισμό τους, διατήρησαν σχεδόν αναλλοίωτο τον τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες κάλυπταν την κεφαλή ή και το πρόσωπό τους, αν και οι τύποι του κεφαλοδεσμού και οι όροι που τους χαρακτηρίζουν αποκτούν ποικιλία. Σύμφωνα με τους Φ. Koukouliέ και A.P. Kazhdan, αν και οι Βυζαντινοί έχωριζαν την ανδρική από τη γυναικεία ενδυμασία, ορισμένοι τύποι ρούχων, όπως το χιτώνιο ή το στήχαριον, μπορούσαν με κάποιες ελαφρείς τροποποιήσεις να φορεθούν και από τα όνυ ψιλά²¹. Ενα καλύμμα του κεφαλού και των ώμων των γυναικών, το μαφόριον, μπορούσε να φορεθεί και από κάποιους άνδρες, συγκεκριμένα από τον πρεπόστη (= πρόεδρο) της Συγκλήτου και από μοναχούς²². Το ίδιο ίσχυε και για έναν άλλο τυπο καλυμμάτος της κεφαλής, το φακιδίον.

Ωστόσο, υπήρχαν και καθαρά γυναικεία τύποι κεφαλόδεσμου: η γυναίκα του Πτωχοπόδηρου μαρτυριάζει «ποίον ίματίν μ' ἔρραφες, ποιὸν διμίτων μ' ἐποίκες καὶ ποιὸν γυρὶν μ' ἐφόρεσας; οὐκ οίδα Πασχαλίαν» (το γυρὶν

Οι σπάνιες εικονογραφικές μαρτυρίες, αγάλματα αυτοκρατείρων ή κυριών των τοπικών ελίτ, συνήθως παρουσιάζουν τις εν λόγω γυναικες με καλυμμένο κεφάλι: λ.χ. η αυτοκράτειρα Φαιστούνια (η συζύγος του Μάρκου Αυτριλίου) και μια μεγάλη ευεργέτιδα της πόλης της Πέργης στη Μ. Ασία (2ος αι. μ.Χ.), η Πλάκια Μάγκνα, παρουσιάζονται η μεν πρώτη με το κεφάλι καλυμμένο με πέπλο, η δε δεύτερη μια ιερατικό στέμμα από το οποίο συγκρατείται ένας πέπλος, που άμως αφίνει ακαλύπτο ένα μέρος της κόμης¹⁸. Όμως, η Φαιστούνια απεικονίζεται ως Εστιάδα, και η Πλάκια Μάγκνα ως έρεια της Αρτέμιδος Πέργαιας.

Σε άλλες περιπτώσεις, ρωμαϊκές αυτοκράτειρες απεικονίζονται με ακαλύπτο κεφάλι και πε-

3. Γυναικείο κεφάλι τυλιγμένο με ιμάτιο,
περ. 750 π.Χ.
Από την Κυρήνεια
της Κύπρου.
Λαόνινο, Βρετανικό Μουσείο.

4. Ελληνικό κεφαλόδεσμο,
τέλη δεκαετίας του 1940
(Ξ. Ζαφειρόπουλος,
Η γυναίκα στο χρόνο,
Δεκέμβριο 2001).

ήταν ένα είδος κεφαλόδεσμου τον οποίο τύλιγαν γύρω από το κεφάλι²³. Η αγία Πελαγία, πριν γίνει αγία ήταν τόσο αδιάντροπη, ώστε δεν κάλυπτε το κεφάλι της ούτε με ένα ελαφρύ πέπλο, το θέριστρον²⁴.

Οι Βυζαντινές δεν κάλυπταν μόνον το κεφάλι αλλά και το πρόσωπό τους. Σύμφωνα με τον Koukouliέ,

Το να καλύπτωσαν οι χωρικαί ήμινά διά μανδηλίου την κεφαλήν και ούτω να περικαλύπτωσαν το πρόσωπον, ώστε μόνον οι οφθαλμοί και η ρις να φαίνωνται, θεωρείται εβίμον Τουρκικόν. Απλή ανάγνωση των μεσαιωνικών και παλαιοτερών κειμένων πειθεί ότι δεν είναι τούτο αληθές²⁵.

Συνεχίζοντας, ο Κουκουλές αναφέρεται στο περικάλυμμα του προσώπου των γυναικών του Βυζαντίου (το οποίο η Άννα Κομνηνή ονομάζει οθόνη), το επονομαζόμενο στομαιάνικον ή προσωπίδιον ή προσώπιτα, κατανίζει ότι αυτό δεν κάλυπτε το πρόσωπο όπως η ισλαμική καλύπτρα, αλλά το περιεκάλυπτε, δηλαδή το κάλυπτε γύρω-γύρω²⁶.

H L. Garland παραθέτει ένα χωρίο του Μιχαήλ Φελλού (11ος αι.), όπου αναφέρεται ότι η μητέρα του, η Θεοδόστη, ανασήκωσε τον πέπλο της δημόσια μόνο μια φορά, όταν ο Φελλός κατέρρευσε από θλίψη πανω στον τάφο της αδελφής του²⁷. Καμιά γυναίκα, ώτε η ίδια η αυτοκράτειρα, δεν μπορούσε να αποφύγει την υποχρεωτική κάλυψη της κεφαλής και του προσώπου: ο Φελλός ασκεί δριμεία κριτική στην αυτοκράτειρα Ζωή Πορφυρογέννητη, «αυτοκράτειρα ίδιω δικαιώματι», η οποία, για να μπορέσει να δει για τελευταία φορά τον επιομβάντα σύντριγμό της, βγήκε πεζή και ακάλυπτη από το παλάτι εκθέτοντας τον εαυτό της σε κοινή θέα²⁸, γιατί έτσι πρόσβαλε τόσο την αξιοπρέπεια του φύλου της όσο και το κύρος του αυτοκρατορικού αξέματος. Η αυτοκράτειρα Ειρήνη Δούκαινα, απα-

ρηγορήτη για το θάνατο του συζύγου της, Αλέξιου Κομνηνού, αντάλλαξε τον αυτοκρατορικό της πέπλο με έναν απλό, μαύρο, που δανειστήκε από την κόρη της Ευδοκία²⁹.

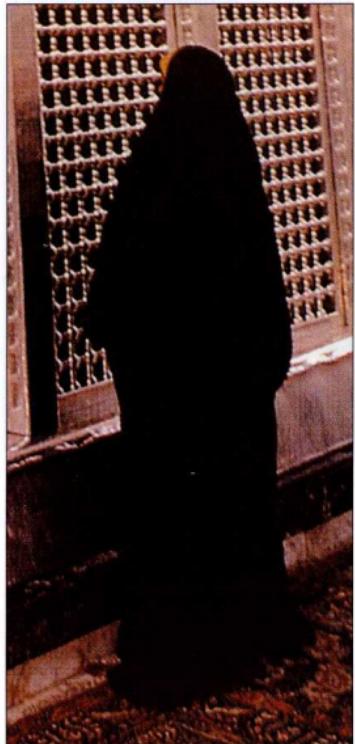
Η συνήθεια της κάλυψης του προσώπου των γυναικών στο Βυζαντίου και ο αυστηρός κοινωνικός τους περιορισμός εξακολουθούνταν να ισχύουν έως την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας: Ένας παλός ομματοστής, ο Φραγκίσκος Φιλέλφος, που σπουδάστηκε στην Κωνσταντινούπολη στη δεκαετία του 1420, παραπρούσε ότι οι αριστοκράτεισσες της πόλης ζούσαν μοναχικό βίο, π.χ. δεν έβγαιναν έξω παρά μόνο τη νύχτα και με σκεπασμένο πρόσωπο³⁰.

Θρησκευτικές, οικονομικές και κοινωνικές παράμετροι του εθίμου της κάλυψης της κεφαλής

Η λαογράφος Π. Ζώρα υποστηρίζει ότι οι λόγοι που επέβαλαν από την αρχαιότητα τη συνήθεια να μην εκθέτει η γυναίκα το πρόσωπό της σε κοινή θέα ήταν κοινωνικοί αλλά και πρακτικοί (ως πρακτικούς αναφέρει την προστασία από τη βροχή και την ήλιο)³¹. Όμως, οι κοινωνικοί λόγοι φάνεται ότι ήταν πολύ πιο υιοχούροι. Η ανάλυση της Lemke για τον ασσυριακό νόμο, που υποχρέωνε συγκεκριμένες κατηγορίες γυναικών να καλύπτουν το κεφάλι τους και κάποιες άλλες να κυκλοφορούν ακάλυπτες, είναι αποκαλυπτική: Ο νόμος υποχρέωνε τις ελεύθερες γυναικες και οδες δύολες ήταν παλαικίδες ελεύθερων ανδρών να είναι καλυμμένες σε δημόσιους χώρους, ενώ αντίθετα οι υπόλοιπες δούλες και οι πόρνες ήταν υποχρεωμένες να έχουν ακάλυπτο το κεφάλι τους, προφανώς για να δηλώνεται ποιες γυναίκες ήταν διαθέσιμες σε ξερουαλικά στον οποιονδήποτε άνδρα και ποιες ανήκαν σε κάποιους, σύντυγο, πατέρα ή αφέπτυ/εραστή³². Μάλιστα, όποια δημόσια γυναίκα τολμούσε να παραβεί το νόμο και εμφανίζοταν καλυμμένη τιμωρούνταν αυστηρά, όπως και ο άνδρας που τη συνόδευε, προφανώς γιατί παραβιάζε την κοινωνική και «θυμήτη» ειραρχία. Νόμοι περιοριστικοί για την πολυτέλεια και την ελεύθεριά σύρουσαν εμφάνιση των γυναικών αλλά και των ανδρών ωφελούσαν επίσης στους Επιζεφύριους Λοκρούς (7ος αι. π.Χ.) και στις Συρακούσες (αρχές 5ου αι. π.Χ.): και στις δυο πόλεις απαγορεύοντα στις γυναίκες να φορούν χρυσά κοσμήματα, παρδαλά φορέματα και γενικά ενδύματα εφόδουσαν με πορφυρόχρωμα στρίπτια. Όμως, οι άνδρες έπρεπε να απέχουν από τα ακριβά και χρωματιστά ενδύματα, αλιώς θεωρούνταν μοιχοί ή ομοφυλόφυλοι. Το μονοπάλιο στην πολυτελή γυναικειά ενδυμασία είχε παραχωρηθεί στις εταιρείες³³.

H P. Culham χρησιμοποίησε τις μεθόδους της συμβολικής ανθρωπολογίας για να ερμηνεύσει τους νόμους που περιορίζαν την πολυτέλεια στην ενδυμασία των γυναικών τόσο στην αρχαία Ελλάδα όσο και στη Ρώμη. Ειδικότερα, ανέλυσε τον Lex Oppiria του 215 π.Χ., ένα νόμο που επιχείρησε να περιορίσει σημαντικά όχι μόνο την πολυτέλεια της ενδυμασίας των γυναικών αλλά και τη δυνατότητά τους να κατέχουν μεγάλο πλούτο, αν και η ίδια απορρίπτει αυτό το δεύτερο σκέλος της ερμηνείας του συγκεκριμένου νόμου³⁴. Επισημαίνει, πολύ ορθά, ότι για τις αρχαίες Ελληνί-

Εικόνα 5. Γυναίκα με τσαντόρι.

5. Γυναίκα με τσαντόρι.

δες και τις Ρωμαίες κύρια ευκαιρία για να κάνουν επίσειη του πλούτου τους ήταν οι δημόσιες θρησκευτικές τελετές, γι' αυτοί και οι νόμοι, ιδίως οι ελληνικοί, απαιτούσαν τη λιτή και απέριττη εμφάνιση των γυναικών σε αυτές:

Και οι δύνασις σειρές την περιορισμάν συρρικνώνουν την ελευθερία των γυναικών να χρησιμοποιούν και να επιδεικνύουν τον πλούτο και το κάνουν αυτό για να διατηρήσουν τον κοινωνικό έλεγχο των γυναικών και πράγματι, οι ίδιες οι θρησκευτικές τελετές εμφανίζονται ως ένα άλλο μέσο για να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός³⁵.

Οι Ρωμαίες εξεγέρθηκαν εναντίον του νόμου και πέτυχαν την ακύρωση του: ήταν μια από τις πρώτες νίκες των γυναικών ως «ομάδας κοινωνικής πίεσης», αν και, όπως έγραψε η Σμόντ ντε Μποβουάρ στο Δεύτερο φύλο, οι ρωμαίες κυρίες νίκησαν γιατί οι άνδρες ήταν προθυμοί να υποχωρήσουν.

Η πολυτέλεια που χαρακτήριζε τη ζωή των μελών των ανώτερων τάξεων κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο δεν μπορούσε να μην επεκταθεί και στις γυναικες αυτών των τάξεων.

Πάντως, σε περιόδους κρίσης λαμβάνονταν ειδικά απαγορευτικά μέτρα που αφορούσαν γυναικεία πολυτελή εἰδή ενδύματος: λ.χ. σε ψήφισμα της Τέω (Μ. Ασία), του 250-200 π.Χ., ένα από τα πρώτα μέτρα εναντίον της πολυτέλειας ήταν η απαγόρευση της εισαγωγής γυναικειών ενδύματων από πορφύρα³⁶. Αλλά στην ύστερη αυτοκρατορική εποχή, η πολυτέλεια της ενδύμασίας θεωρούνταν η κορυνίδα της ζωής για τις γυναικες της ελτ:

Η βουβή πέτρα με την επιγραφή είναι πολύ πιο χρησιμή. Τουλάχιστον διατηρεί την ανάμνηση της νεκρής με το να διηγείται τη μοίρα της. Η θανούντα λεγόταν Ρωμάνη και ήταν σύζυγος κάποιου Ζωσιμώνος ... Ο Ζωσιμών ήταν ένας εξέχων και ευπολήπτης ἄνδρας στη Σίδη, γιατί κατείχε το τιμητικό αέραμά του αυτοκρατορικού ιερέα που προύπεθετε πλούτο και προβολή. Προήγαγε την σύζυγό του σε «αρχιέρειαν» που τον συνόδευε σε όλες τις τελετές. Για τη Ρωμάνη η εορταστική εμφάνιση της κατά τη διάρκεια μουσικού αγώνα, που γινόταν στη Σίδη κάθε 4 χρόνια, υπήρξε το απόγειο της ζωής της. Φορούσε ένα πορφυρένιο φόρεμα και ο σύζυγός της τοποθέτησε ένα χρυσό στέμμα στο κεφάλι της³⁷.

6. Ειδώλιο Ταναγραίας, η λεγόμενη «Ζωφόκλεια», τέλη 4ου αι. π.Χ.
Από την Τανάγρα,
Μουσείο του Λουβρου.

7. Άγαλμα της Πλάνκια
Μάγκνα από την Νέρη³⁸
(Μ. Ασία), 120 μ.Χ.
Μουσείο Αττάλειας.

Ο Φ. Κουκούλες αναφέρει ότι το 424 μ.Χ. απαγορεύτηκε να φορούν οι πολίτες μεταξύτα φορέματα βαμμένα με χυμό αληθινής πορφύρας. Την απαγόρευση αυτή ακύρωσε ο Ιουστίνιανός, ο οποίος επέτρεψε να φορούν και πάλι οι γυναικες πορφύρα φορέματα³⁸.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η γυναικεία ενδυμασία, η πολυτέλεια της και η κάλυψη της κεφαλής ήταν αυστηρά κάτω από την επιβλεψη των κρατικών αρχών, τόσο στην αρχαιότητα όσο και στο μεσαίωνα, όχι μόνο για λόγους κοινωνικής θητικής αλλά και οικονομικούς: για να περιορίζεται η επίδειξη της πολυτέλειας και ο συνεπαγόμενος καταστροφικός ανταγωνισμός μεταξύ των μελών των ανώτερων τάξεων.

Στις ελληνικές πόλεις υπήρχαν ειδικοί κρατικοί υπάλληλοι, οι γυναικονόμοι, υπεύθυνοι για την εφαρμογή των ενδυματολογικών κανονισμών από τις γυναικες³⁹. Στην ύστερη αρχαιότητα, οι Πατέρες της Εκκλησίας στηρίζευαν τις «ακάλυπτες» γυναικες αλλά και όσες είχαν ρομπ προς την πολυτέλεια. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος αποφαίνεται ότι «ούδε γάρ ασκέπεια κεφαλὴν θέμιν ἀνδρὶ γυναικα φαίνεν...»⁴⁰. Θεωρεί ότι ακόμη και στα μια κυρίω δέρμει της υπηρέτριες της, δεν πρέπει να «αποκαλύπτει τα κεφάλια τους»⁴¹.

Ο Κουκούλες σημειώνει ότι οι θεατρίνες θεωρούνταν αδιάντροπες γιατί συνομιλούσαν με τους πολίτες δημόσια και με γυνών το κεφάλι⁴², ενώ υπήρχε η δξεδαφία ότι γυναικες που ονειρεύονταν ότι χάνουν το μαφόριόν τους και μέ-

νουν ακάλυπτες μπροστά στο λαό θα κατέληγαν να γίνουν πόρνες⁴³. Σύμφωνα με τον Ψελλό, μια πρώην πόρη, σταν έγινε τίμια, φόρεσε καλύπτρα⁴⁴. Ο Κουκούλες αναφέρει επίσης ότι κατά την Τουρκοκρατία, αλλά και αργότερα, η γυναικός με ακάλυπτο κεφάλι, η επονομαζόμενη αναμαλάρια, «εθωρείτο και θεωρείται ουχι αυτηρών ήθων»⁴⁵.

Όμως αυτοί οι περιορισμοί εμφανίζονται και στην τοπική νομοθεσία των δυτικοευρωπαϊκών πόλεων του μεσαίων. Η Β.Α. Hanawalt αναφέρει ότι οι γυναικες το μεσαίωνα φορούσαν είτε πέπλα είτε σκουπίδες που κάλυπταν το κεφάλι και που λεπτογράφυαν όπως οι παρωπίδες στα άλογα για να τις εμποδίζουν να βλέπουν δεξιά κι αριστερά τους, ενώ μακριά μανύνες κάλυπταν όλο το σώμα⁴⁶.

Όλα αυτά τα αιστράρια ενδυματολογικά μέτρα σχετίζονταν και με το γεγονός ότι οι γυναικες, ίδιες εκείνες των ανωτέρων τάξεων, σπάνια έβγαιναν έξω από τα σπίτια τους. Τόσο η αρχαιότητα όσο και ο μεσαίωνας ήταν ταραγμένες εποχές και ο κίνδυνος κακοποίησης για τις γυναικες ήταν μεγάλος. Για το λόγο αυτό, όπως προκύπτει από επιγραφή του 300-250 π.Χ. από την Καρδιά της Κέας, η Βουλή και ο δήμος ψήφισαν την απαγόρευση της μετακίνησης των ελεύθερων γυναικών και των παρένθεν στο νησί, ορίζοντας χρηματικά πρότιμα για τις παραβάτιδες (10 δραχμές για τις γυναικες και 5 δραχμές για τα κορίτσια)⁴⁷. Ο σχολιαστής της επιγραφής αναφέρει ότι το μέτρο αυτό πρέπει να επιβλήθηκε για να προστατεύει τις ελεύθερες γυναικες από τους πειρατές ή από τυχόν κακοποίηση τους από μέλη της ποτελεμαϊκής φρουράς που είχε εγκατασταθεί στο νησί.

Σίγουρα η εμμονή στην κάλυψη των έντιμων γυναικών πρέπει να αποσκοπούσε και στη στοιχειώδη προστασία τους από τις ερωτικές επιθέσεις των ανδρών. Υπάρχει, όμως, και μια θρησκευτική διάσταση στο θέμα της κάλυψης της κεφαλής των χριστιανών γυναικών, η οποία πρέπει από την ερμηνεία της Προς Κορινθίους Α' επιστολής, του αποστόλου Παύλου (11.5-15). Πρόκειται για ένα εξαιρετικά δύσκολο στην ερμηνεία του κείμενο που έχει προκαλέσει την αμφιχνία των μεταφραστών της Αγίας Γραφής, των θεολόγων και των ιστορικών του πρώιμου χριστιανισμού.

Ο απόστολος Παύλος, έχοντας πληροφορηθεί ότι κάποιες γυναικες στην κοινότητα της Κορίνθου προσευχόνταν και προφήτευαν με ακάλυπτο κεφάλι έγραψε:

πάσα δὲ γυνῆ προσευχόμενη ἡ προφητεύουσα ἀκατακαλύπτη τῇ κεφαλῇ κατασκύνει τὴν κεφαλὴν ἐσαῦτης· ἐν γάρ ἐστι καὶ τὸ αὐτὸ τῇ ἔξυπνῃ.

Ο άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης στην ερμηνεία του αναφέρει ότι με το ασκέπταστο κεφάλι η γυναικά φανερώνει ότι δεν είναι υπεξουσία στον άνδρα, αλλά ότι εξουσίαζε τον άνδρα και ότι η ασκέπτη γυναικά είναι σαν να έχει ξερισμένο το κεφάλι της⁴⁸. Επειδή η γυναικά θεωρείται ότι έχει εκ φυσεως πλουσία κόμη, δεν νοούνταν γυναικά με ξερισμένο κεφάλι ή κοντοκουρεμένα μαλλιά. Άλλωστε και στην αρχαία Ελλάδα τα

παραπάνω αναφέρεται ότι η γυναικεία ενδυμασία στην αρχαιότητα ήταν πολύ περιορισμένη σε μερικές περιπτώσεις, όπως η γέννηση, η γάμη, η μετανάστευση, η θεραπεία, η θρησκευτική λειτουργία και η πολιτική στρατηγική.

8. Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα, ψηφιδωτή εικόνα, β' μισό 12ου - αρχές 13 αι. Μονή Αγίας Αικατερίνης Σινά.

κοντά μαλιά σε μια γυναίκα ήταν ένδειξη πένθους ή σημείο αναγνώρισης των γηραιειών ή της κατώτητας κοινωνικής τους θέσης (για τις δούλες)⁴⁹.

Ο ανδράς όμως, σύμφωνα με τον απόστολο, δεν οφείλει να καλύπτει την κεφαλή του γιατί «εἰκαν καὶ δόξα Θεοῦ ὑπάρχων», ενώ «γυνὴ δὲ δόξα ἀνδρός ἐστι». Ο διαχωρισμός αυτός, λοιπόν, φάνεται να επαναφέρει το διαχωρισμό των δύο φύλων σε κοινωνικό επίπεδο, αναγνωρίζοντας την ανδρική ανωτερότητα. Η M. Mac Donald θεωρεί ότι ο Παύλος προέβη σε αυτές τις αντιφεμινιστικές συστάσεις γιατί ανησυχούσε για τη δημόσια εικόνα της χριστιανικής κοινωνίας στην Κόρινθο στο πλαίσιο των κοινωνιών της τιμής και της ντροπής⁵⁰.

Η πιο λεπτομερής και αναλυτική αναφορά όμως στο συγκεκριμένο θέμα παραμένει το άρθρο της G.P. Corrington-Streete, «Σεξ, πνεύμα και έλεγχος: ο Παύλος και οι γυναίκες της Κορίνθου»⁵¹. Σα αυτό, η συγγραφέας αναλύει τις ανθρωπολογικές και θρησκειολογικές διστάσεις του θέματος: επιμένει, ορθά, ότι το επικείμενο του Παύλου σπρέζεται στη θέση πως το «φυσικό» καλύπτωμα της γυναικάς –η δόξα της μπορεί να χρηματοποιείται νομίμως, ως αντικείμενο έλέγχη, μόνη για το σύζυγο της. Ήχωρις τον έλεγχο του συζύγου πάνω στα κεφάλια της, η προσωποποίηση της είναι ανοιχτή στην κατοχή από μια άλλη εξουσία, η οποία δεν απειλεί μόνον την ίδια αλλά και την έξουσία του συζύγου επάνω της⁵². Όπως επισημαίνει η συγγραφέας, ο Πλούταρχος (Ρωμαϊκές ερωτήσεις 297 A) αναφέρει ότι ήταν συντημένο στην εποχή του οι Ρωμαίες νεαρόνες να δημιουργούν με τα κεφάλια τους καλύμματα, ενώ κατά τον Ουαλέριο Μάξιμο, ρωμαϊκό συγγραφέα του 1ου αιώνα π.Χ., ο Γάλλος, ο ούπατος του 268 π.Χ., χώρισ τη γυναίκα του γιατί τη βρήκε ασκεπή στο δρόμο⁵³. Επομένως, η χριστιανική αυτή συνήθεια φαίνεται ότι ακολουθήσε την παγανιστική θητική του ρωμαϊκού κοσμου, αν και με έντονες εβραϊκές επιδρούσεις.

Ο J. Fitzmeyer είναι ένας από τους θεολόγους που προσπάθησαν να ερμηνεύσουν το εξαιρετικά δυσερμήνευτο χωρίο της Προς Κορινθίους Α' επιστολής (11.10):

Διὰ τοῦτο ὄφειλε ἡ γυνὴ ἔξουσιαν ἔχειν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς διὰ τοὺς ἀγγέλους⁵⁴.

Η συνήθης ερμηνεία του χωρίου αυτού είναι ότι τη γυναίκα πρέπει να έχει σκεπασμένο το κεφάλι της από ντροπή για τους αγγέλους, που παρευρίσκονται, νοερά, την ώρα της προσευχής. Άλλοι υποστηρίζουν ότι οι αγγέλοι είναι κακά πνεύματα και ότι οι γυναίκες πρέπει να καλύπτονται για να προστατευθούν από τις επιθέσεις τους, και άλλοι ότι είναι οι δίκαιοι ἄνδρες του εκκλησιάσματος, γι' αυτό και οι γυναίκες πρέπει να καλύπτονται από σεβασμό απέναντι τους. Ο Fitzmeyer υποστηρίζει πειστικά ότι μια ασκεπής γυναίκα, καθώς ταυτίζεται με εκείνη που έχει έντιμο κεφάλι, αποτελεί ανωμαλία της φύσης και μαζί με όλους εκείνους που, έστω και αθελά τους, παραβιάζουν τον φυσικό νόμο ήταν ανάπτυξης αποκλείεται από το χώρο της προσευχής (σύμφωνα με τον ιουδαϊκό νόμο).

Τόσο η εκκλησιαστική όσο και η αυτοκρατορική νομοθεσία της ύστερης αρχαιότητας αντιμετώπισαν τη γυναικα με κουρεμένη κεφάλη ως παραβάτιδα του φυσικού νόμου: έτσι στην τοπική συνόδο της Γάγγρας (μέσα του 4ου αι. μ.Χ.) καταγγέλθηκαν οι γυναικες που έκοβαν κοντά τα μαλλά τους, με εξάρεση της μοναχές, ενώ νόμος του 390 μ.Χ. απαγόρευε την είσοδο γυναικών με κοντά μαλλά στους ναούς⁵⁵.

Σε μια και μοναδική περιπτώση οι πηγές της ύστερης αρχαιότητας μας παρουσιάζουν ασκεπίς γυναικες να προσέρχονται σε ακρόαση με κάποιο υψηλά ιστάμενο πρόσωπο, συγκεκριμένα με την αυτοκράτειρα. Στην Βίο της αγίας Μελάνιας, ζέρνα η αγία επισκέφθηκε την αυτοκράτειρα Σέρένα, σύζυγο του Ονωρίου, στη Ρώμη (αρχές 5ου αι.), το αυλικό πρωτόκολλο επεβάλλει να είναι ασκεπής⁵⁶. Ισως αυτό να οφείλεται στο ότι ήταν και οι δύο γυναικες, κι επομένων δεν απαιτούνταν επιδειξη σεμινότητας από την πλεύρα της γυναικας που ζητούσε την ακρόαση με την αυτοκράτειρα.

Η ένδυμασία χρησιμεύει κάποτε ως τίτλος τιμής για τις γυναικες: Η ιστορικός της αρχαίας ενδυμασίας M. Houston αναφέρει ότι σταν οι Ρωμαίες φορούνταν μια ειδική στάλα, δηλαδή χιτώνα, ως ένδειξη της εβαίαν μια χρυσή μπορτούνα στον ποδόγυρο⁵⁷. Σύμφωνα με τον B. Holtheide, ο όρος ματράνα στολάτη, που εμφανίζεται στις ελληνικές επιγραφές στις αρχές του 3ου αιώνα μ.Χ., ως τίτλος δηλωτικός της κοινωνικής ιεραρχίας, παραχωρούνταν σε γυναικες που

9. Η Αγία Θεοδοσία.
Αρχές 13ου αι. Μονή Αγίας
Αικατερίνης Σινά.

είχαν παντρευτεί άνδρες της ιππικής τάξης. Οι γυναίκες αυτές συχνά έίχαν δική τους κτηματική περιουσία και προέρχονταν από την επαρχιακή ελίτ⁵⁸. Για παραδείγμα, μια κυρία της οποίας λόγονα δεν σώζεται, καταγράφηκε ως «τιμηθεῖσα ύπό θεού Αλεξάνδρορο σταλή ματρόνης», σε επιγραφή της Αφροδισιάδων (222-235 μ.Χ.⁵⁹).

Στο Βυζαντίο πάλι, ο τίτλος της πατρικίας ζωστής ήταν ο υψηλότερος στην αυλική ιεραρχία για τις γυναίκες. Οταν η βασιλισσας του Κέιβου Όλγα τιμήθηκε με ταν τίτλο αυτό στην Κυνοσταντινούπολη τον 10ο αιώνα μ.Χ., τα τελετουργικά ενδύματα που της επέβαλε το αυλικό πρωτόκολλο την εμπόδισαν να καει με πλήρη υπόκλιση στον αυτοκράτορα⁶⁰.

Τέλος, η εφιάλτική ώψη που μπορεί να αποκτήσει ακόμα και η συγχρόνη Δύση, σε περίπτωση επικράτησης του ιδιότυπου χριστιανού φονταμενταλισμού, εικονογραφείται με απαραίμιλλο τρόπο από την καναδή λογοτέχνιδα Margaret Atwood, στο μυθιστόρημα της *H. Iστορία της πορφυρής δούνις*. Σ' έναν εφιάλτικο κι δύτισσο μακρινό κόσμο οι γυναίκες της ελίτ έχουν περιοριστεί στον συζυγικό ρόλο, οι θυγατέρες Λευκούς ως σύμβολο αγνότητας, ενώ οι Υπηρετίες, όπως οι δούλες-παλλακίδες της Παλαιάς Διαθήκης, προορίσμενες για αναπαραγωγή, φορούν πορφυρούς μανδύες και πορφυρές σκούψιες που καλύπτουν το κεφάλι τους.

Σημειώσεις

1. G. Lerner, *The Creation of Patriarchy*, N. York 1985, σ. 135-138.
2. Βλ. επίσης M. Van de Mieroop, *Cuneiform Texts and the Writing of History*, London/N. York 1999, σ. 150. Η γαλλική ενθαλόγος Germaine Tilmon (1907-) στο βιβλίο *The Republic of Cousins: Women's Oppression in Mediterranean Society*, Al Saqi Books, London 1983, σ. 25, σημ. 22 τονίζει στο άνθρωπη την καύσησης της κεφαλής των γυναικών στον μεσογεικό χώρο, όχι μόνο είναι αρχαιότερη την ιδιαιστική επικράτηση, αλλά παραπέμπει ακόμα και στη γυναικεμένη Αγγετο: μιαν του γίνεται σε επιγραφή του Ραμητή (1188-1166 π.Χ.).
2. Νικολόπουλος Παύλος, Θεωρία εις τας ΙΔ επιστολάς του αποστόλου Παύλου, Θεωρακική 1989, 1, σ. 547, σημ. 214.
3. Α. Παναρρόπουλος, Η γυναικεία παρουσία στην αυτοκόπια πλάκα, Αθήνα 1980, σ. 147.
4. Οε. σ. 330-335.
5. Π. Ζαρά, Α. Ακαρδαίονος στην εγκυλοπαίδεια Πλάκης-Λαζαρίδης Μητρόπολικα.
6. Σαπτών, 9. Το σχολισμό του ποιητήματος, βλ. M. Gioeia, Σαπτών, Αθήνα 1990, σ. 129. Επίσης, υπάρχει μια διαμόσια ανάλυση του τοπίου με τα όπια οι νεαρές αριστοκρατικές σε στόλιαν το κεφάλι τους σε σχέση με την ιεροκοίλη της αρχαϊκής εποχής, στο άρθρο της M. Steiner, «Phrasikleia's Lotuses», *Brotius* 19 (1966), σ. 88-100.
7. Αριστοτέλης, *Πολιτική* B, 9.25.
8. Ευριπίδης, *Ανδρομέδη* 146 κ.ε., μετρ. E. Χατζηανέστη, εκδ. Ζαχαρόπουλος, κ.χ.
9. K. Kolodimata - E. Ολερέστακα, Η καθημερινή ζωή στην Αρχαία Ελλάδα, Αθήνα, XX.
10. ΡΗΓ 2.269.16.
11. K. Nikoloudi, Η θέση της γυναικάς στην βυζαντινή κοινωνία, Αθήνα, 1993, σ. 33.
12. Βλ. Ικνεογράφος, *Γυναικεία Αρετά*, 26.261, 262.
13. Βλ. Ικνεμή Αλεξανδρίδεως, Πειραιάς 3.11.26-40.
14. Βλ. SEG XXXII 1291-1301, XXXIII 1067, XXXV 1420.
15. Cf. Briske - E. Gibson, «Monuments from Palaestina in the Kos Collection», *Kadmos* 21 (1982), σ. 138.
16. Άλον Χρυσόδομος, λόγος 33.48.
17. C.P. Jones, *The Human World of the Chrysostom*, London 1978.
18. Βλ. K. Mantza, «Οι γυναίκες της ελληνορωμαϊκής ελίτ από τον ιδιότυπο στον σημερινό χώρο», *Αρχαιολογία* 69 (1998), σ. 6-9.
19. Βλ. E.R. Varner, «*Domina Longina* and the Politics of Portraiture», *AJA* 99 (1995), σ. 187-205.
20. Τύπος γυναικείου αγάλματος, μεγάλου μεγέθους, που αναπαριστά ορθή γυναικά με το σώμα της και το κεφάλι της δύοντα «κεκαλυμμένα» (Βος α. π.Χ., Εβραϊκό Αρχαιολογικό Μουσείο). Αυ-
- τος ο τύπος αγάλματος συνέχει να εμπνέει τους γάλιπτες έως και τη ρημαϊκή αυτοκρατορική περίοδο.
21. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινής βίους και πολιτοσμού*, τ. Β2, σ. 9, Αθήνα 1948· A.P. Kazhdan, «Women at Home», *DOP* 52 (1998), σ. 13-14.
22. Kazhdan, ίδια.
23. P. Pr. 1.46. Αναφέρεται από τον Κουκουλέ, σ. 15.
24. Kazhdan, ίδια, σ. 15.
25. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινά και ουχι τουρκικά έθιμα*, *ΒΖ* 30 (1929/30), ανατύπ. 1997, σ. 182.
26. Στο ίδιο.
27. L. Garland, «Life and Ideology of Byzantine Women: A Further Note on Convention of Behaviour and Social Reality as Reflected in Eleventh- and Twelfth-Century Historical Sources», *Byzantion* 58 (1988), σ. 37.
28. Μηχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία* 4.53.
29. Αννα Καρυπίδη, *Αιεβάζια* 15.11.20.
30. Βλ. S. Moratis, «Sur un passage de Chalcondyle relatif aux Anglais», *REG* 1 (1888), σ. 97 (το κείμενο είναι γραμμένο στα λατινικά).
31. Ζάρα, ίδια.
32. Lerner, ίδια.
33. Βλ. A. Pakidou-Gorecki, *Η μόδα στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1993, σ. 145-146. Για έναν που ενδελεχή και αναλυτικό σχολιασμό, Βλ. H. Mills, «Greek Clothing Regulations: Sacred and Profane», *ZPE* 55 (1994), σ. 255-265 και F. Culham, «Again What Meaning Lies in Colour», *ZPE* 64 (1996), σ. 235-245.
34. Culham, ίδια.
35. Στο ίδιο, σ. 238 [μεταφράστηκα δικοί μου].
36. SEG XLIV 9491, γρ. 47 ... μηδὲ εἰμισταύμον ... γυναικετον πορεύομεν ἔνον...
37. J. Nolle, «Επιγραφές, νομισματάκια και πάπυροι - μαρτυρίες από την αρχαία Σιύρη», στο P.R. Franke - W. Lesscove - B. Müller - J. Nolle, *Sicca: Νομισματοποιία, επιγραφές και ιστορία μιας αρχαίας ελληνικής πόλης στην Σιύρη*, Αθήνα 1990, σ. 72. Το κείμενο της επιγραφής υπάρχει επίσης στο SEG XXXV 1427.
38. Κουκουλές, *Βυζαντινής βίους και πολιτοσμού*, σ. 40.
39. Pakidou-Gorecki, ίδια, σ. 146.
40. PG 47.529.
41. Στο ίδιο, 47.62.110.
42. Κουκουλές, *Βυζαντινά και ουχι τουρκικά έθιμα*, σ. 182.
43. Στο ίδιο.
44. Στο ίδιο.
45. Στο ίδιο, σ. 183.
46. B.A. Hanewinkel, «Medieval English Women in Rural and Urban Domestic Space», *DOP* 52 (1998), σ. 23.
47. SEG XXXIX 668.
48. Νικοδήμος του Αγριεύτου, ίδια, σ. 547.
49. Κολούμπα - Ολερέστακα, ίδια, σ. 95.
50. M. MacDonald, *Early Christian Women and Pagan Opinion*, Cambridge 1996, σ. 144-145.
51. Βλ. ο άρθρο στο K.N. Σερβετάκη (κημ.), Διαιωνίζοντας το άσωμα: Πολιτισμός, ιστορία και φύλο στην Ελλάδα, Αθήνα 1997, σ. 113-136.
52. Στο ίδιο.
53. Στο ίδιο.
54. «A Feature of Qumran Angelology and the Angels of I. Cor. XI.», *New Testament Studies* IV, 1957-1958.
55. G. Clark, Οι γυναίκες στην ιστορία αρχαϊστήρα, Αθήνα 1997, σ. 178.
56. Στο ίδιο, σ. 165.
57. M. Houston, *Ancient Greek, Roman and Byzantine Costume*, London 1956, σ. 126.
58. B. Holtheide, «Ματρένα στολάτα», *ZPE* 38 (1980), σ. 127-134.
59. MAMA VIII 514.
60. A. Poppe, «Once Again Concerning the Baptism of Olga, Archontissa of Rus», *DOP* 46 (1992), σ. 272, σημ. 11.

The Ideological Dimensions of the Confined Character of a Woman's Attire

K. Mantza

This article deals with the phenomenon of covering a woman's head in the Mediterranean world throughout the ages, especially in ancient Greece and Byzantium.

From the study of the literary and epigraphical sources arises that both social practice and religion have dictated the covering of a woman's head and body as well as the commemoration of luxury in a woman's attire. This confinement was exercised in the framework of social control in societies ruled by the counterpoint notions of "honor" and "dishonor", such as the Mediterranean societies, at least until recently.